

İlk Dönem Hadis Tarihinde "Mânâ ile Rivâyet" Meselesi

Ahmet Tahir DAYHAN*

Hız Peygamber (s.a.v.)'in sözlerinin, onun ağzından çıktığı şekliyle muhafaza edilip edilmediği, sonraki nesle lafızıyla mı mânâsıyla mı nakledildiği husûsu usûle dâir eserlerde müstakil olarak ele alınmıştır¹. Mânâsıyla rivâyet edilmesi kaçınılmaz olan fiil ve takrirler ise, tartışma alanının dışında kalmaktadır. Aşağıda özet biçimde arz etmeye çalışacağımız tesbitler arasında yeri geldikçe, Dr. Mehmet Görmez'in "Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu (TDV 1995 İslâm Araştırmaları Ödülü, Ankara 1997)" adlı kitabına da atıflarda bulunacağız. Kitapta Usûl-i Fıkh'ın hadislere tatbikini engelleyen 11. husus olarak belirlenen ve "mânâ ile rivâyet" başlığını taşıyan yedi sahife tutarındaki bir bölüm, bazı ciddi bilgi ve örnekleme hataları içermektedir². Yazarın bu bölümü bitirirken vardığı sonuçlara kısmen iştirak etmekle birlikte, değerlendirmesine kaynaklık eden delillerdeki kimi tahriflere, özellikle de hadis ve sünnetin güvenilirliğini zedeleyecek tarzda ortaya konan üslûb ve genellemelere değinilmesi kanaatini taşımaktayız. Maksadımız, İlahiyat Fakültesi öğrencilerine kaynak kitap niteliğinde tavsiye olunabilecek kıymetteki bu eserin, sonraki baskıları için müellifi tarafından yeniden gözden geçirilmesi lüzumuna katkıda bulunmaktır³.

* Arş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

1. Bu konuda en geniş bilgiyi, Ahmed Muhammed Şâkir'in de iştirak ettiği gibi Tâhir el-Cezâirî'nin *Tevâhû'n-Nazar ilâ Usûli'l-Eser* (Beyrut 1995)'inde bulmaktayız. Bkz. II/671-703.
2. Biz adı geçen kitabın baskıya verilmeden önceki orijinal halini incelemiş idik (Doktora tezi, Ankara 1995). Daha çok dipnotlarda eleştiri konusu edeceğimiz bu yedi sahifelik bölümü, sonradan ilk baskısıyla da karşılaştırdık. Eserdeki sahife rakamlarına işaret ederken önce orijinal teze, sonra tırmak içinde matbu nüshaya ait rakamı vereceğiz.
3. Eserin bütününe ait bir eleştiri yazısı Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Y.Lisans öğrencisi olan İshak Emin Aktepe tarafından kaleme alınmıştır. 06.06.1998 tarihli 13 sahife tutarındaki basılmamış bu makalede, sözkonusu kitap içinden "kaynak tahrifi, tercümelerde kasıtlı çıkarım ve uydurma fikir isnadı" ile ma'lûl dokuz adet örnek seçilmiş, yazar ağır bir dille tenkid edilmiştir.

Hadis râvilerinin ilk tabakasını teşkil eden ashâb-ı kirâm, acaba hadisleri (kavlî sünneti) lafızlarıyla aynen tesbit edebilmişler midir? Lafzın mı mânânın mı taşıyıcılığını yapmışlardır? Temel soru budur. Edâ ve tehammül şartlarının teşekkül ettiği tedvîn ve tasnif devri ise, aynı soruya daha emin cevaplar verebileceğimiz bir dönemdir. "Allah, benim bir sözümü işitip onu iyice belledikten sonra işittiği gibi aktaran kimsenin yüzünü ağartsın. Kendisine söz ulaştırılan nice kimse vardır ki sözü dinleyenden daha kavrayışlıdır. Nice fıkah taşıyıcısı vardır ki, fakih değildir. Ve kendinden daha fakih birine fıkah götüren nice kimse vardır."⁴ hadisi, mânâ ile rivây, şurmamaktadır. Ayrıca hadisin daha çok hâfıza üzerinde duruyor olması, sahâbenin hadisleri sâdece ezberlerinde mi tuttuklarına yoksa içlerinde bunu yazıya geçirenlerin de bulunup bulunmadığına bir gözatarak konuya girmemizi gerekli kılmaktadır.

es-Sahîfetü's-Sâdıka'nın sâhibi Abdullah b. Amr b. el-Âs (v.63), torununun oğlu Amr b. Şuayb (v.118)'in rivâyet ettiğine göre, Hz. Peygamber'e: "Yâ Rasûlallah! Biz senden *ezberimizde tutamayacağımız sözler* işitiyoruz. Onları yazamaz mıyız?" diye sormuş, O da: "Tabi, onları yazınız." buyurmuştu⁵. Aynı meşhur sahâbî kendisine, önce İstanbul'un mu yoksa Roma'nın mı fethedileceği sorusu tevcih edilince, üzerinde halkaları olan eski bir sandığı getirterek içinden bir kitap çıkarmış ve ona bakarak: "Rasûlullah'ın huzurunda söylediklerini yazı-

4. *نَحْنُ لَكُمْ غُرَابٌ مِمَّنْ نَقَلْنَا فِي عَمَلِنَا مَا نَقَلْنَا كَمَا سَمِعْنَا، غُرَابٌ مِمَّنْ نَقَلْنَا عَنْ رَسُولِ اللَّهِ نَحْنُ بَيْنَهُمْ وَرَبِّهِمْ حَافِظُونَ لَهُمْ لَيْلٍ مِنْ هَرَقْنَا لَهُمْ*

Bu hadis, Buhârî, Müslim, Nesâî ve Muvatta dışında kalan Kütüb-i Tis'a'ya dâhil diğer kaynaklarda; İbn Mes'ûd, Zeyd b. Sâbit, Muâz b. Cebel, Cübeyr b. Mut'im, Ebu'd-Derdâ ve Enes b. Mâlik'den toplam 17 yerde rivâyet edilmiştir.

5. *Müsned*, 2/215. *بَلَىٰ فَاكْتُوبُهَا*

yorken... " diye sözlerine başlamıştı⁶. Onun çok kıymetli kitap koleksiyonu, Amr b. Şuayb'a intikâl etmiştir⁷. Aynı şekilde Enes b. Mâlik (v.91), etrafına insanlar toplandıği zaman kitaplar getirir ve onları: "Bu hadisleri Hz. Peygamber'den duydum, sonra yazıp kendisine okudum." diyerek naklederdi⁸. Rasûlullah'ın yeğeni genç sahâbi Abdullah b. Abbâs (v.68), sıcak soğuk demeden ashâb-ı kirâmın kapıları önüne oturur, onlara hadisleri sorar, ne duyarsa yazardı. Kitaplarından bazıları Mûsâ b. Ukbe (v.141)'ye intikal etmiştir⁹. Aralarında Ebû Saîd el-Hudrî, Abdullah b. Ömer, Ebû Hureyre, Zeyd b. Sâbit, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin de bulunduğu 50 kadar sahâbi'nin hadisleri yazıya geçirdiğini bilmekteyiz¹⁰.

Bu noktada, Rasûlullah ile samimiyet ve yakınlığı ileri derecede olan sahâbenin, kısa hadisleri kimi zaman hâfızalarında tutarak kimi zaman da yazarak **lafızlarıyla**; uzun hadisleri ise bazen yazarak lafızla, bazen de aklalarında kaldığı kadarıyla **mânâlarıyla** naklettiklerini söyleyebiliriz. Abdullah b. Amr'ın, **أحاديثها لا تحفظها** diyerek yazımına ihtiyaç duyduğu hadisler, uzun hadisler olsa gerektir. Yoksa Cevâmî'l-Kelim'le gönderilen Hz. Peygamber'in, şer'i-amelî yaptırım ifâde eden formül şeklindeki kısa sözlerini ezberleyip aktarmak, Kur'an'ı Kerim'i hafızeden sahâbe için zor bir iş olmasa gerektir¹¹. Ancak hadisler, Kur'an-ı Kerim gibi devlet eliyle tek bir nüshada toplanma şansını elde edemediğinden ve ilk musanniflere ulaşıncaya kadar yüzlerce râvînin ağzından ya da kitabından aktarılarak geldiğinden, böyle kısa cümlelerin naklinde bile bazı küçük farklılıklar söz konusu olabilmektedir. Buna bağlı olarak, kelimeler arasında görülen takdim-te'hîr, ma'rife-nekire, müfred-cem', müterâdifîyle tebdîl ya da sîga farkı türünden değişikliklerin köklü anlam kaymalarına yolaçtığı öne sürülemez. Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v)'in benzer haller karşısında aynı ifadeyi birden fazla kullan-

mış olması veya sözlerini bir mecliste birden fazla tekrar etmiş olması ihtimalini gözönünde bulundurursak; her söyleyişde farklı bir kalıp ve cümle kuruluşunu tercih etmesini çok tabii karşılamamız gerekir. Yani *problem gibi görünen farklılıkların kaynağının Rasûlullah'ın bizzat kendisi olması* imkan dahilindedir. Bunların ihtilafı fikirlerin baş sebebi olarak gösterilmesi veya "*anlamaya*" engel kabul edilmesinin yanlış bir değerlendirme olduğu kanaatindeyiz. Zira mezhepler ve âlimler arasındaki ihtilaf ve tartışmalara, nazmında hiçbir te'aruz ve çeşitlilik bulunmayan sahih hadislerle, sübûtu kat'î olan Kur'an âyetlerinin bile sebep olduğuna şahid olmaktadır. Öyleyse konunun, yaklaşım tarzındaki farklılıklar, metodoloji farklılığı, akıl yapısındaki farklılık, ilmî vukûfiyetteki farklılık... gibi unsurlar da gözönünde bulundurularak bütün hâlinde değerlendirilmesi; bu arada inşâ metoduna başvurularak üzerinde ittifak edilebilecek ortak metinlerin tesbiti yoluna gidilmesi daha isabetli olacaktır¹².

12. Mehmet Görmez, Hz. Peygamber'in sözlü ifâdelerinin çok büyük bir kısmının orijinal lafızlarıyla değil, mânâ rivâyeti ile geldiğine örnek olarak iki meşhur hadisi seçmiştir. Bunlardan biri **إِذَا أَعْمَلْتُمْ بِالنِّيَّاتِ** hadisidir. Bkz. *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, s.230[195]. Dört farklı şekilde geldiğini söylediği hadis, aslında iki farklı şekilde gelmiştir. Hasr edatı olan **بِ** ile ve bu edat bulunmaksızın. **بِ** şeklindeki tekil-çoğul farkının çok da önemli olmadığını düşünürüz. Zira istiğrak ifade eden harf-i ta'rif, hadise kapsayıcı ve vurgulu bir anlam yüklemeye kâfidir. Ayrıca fıkıh âlimlerinin bu hadis üzerindeki değerlendirmelerinde öne çıkan ihtilaf, lafız kaynaklı değildir. Aksine, hadisten hakikî anlamın mı yoksa mecâzî anlamın mı çıkarılacağı; **بِ** kelimesinin başına muzâf olarak hangi kelimenin (ba'z, hüküm, cezâ, fâide) takdir edilmesi gerektiği hususunda ihtilaf edilmiştir. Bkz. M.Emin Özafşar, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, s.114-117. Niyet hadisi 100 ayrı tarikden bir harf değişmeden gelseydi bile, aynı fikrî münâkaşanın cereyân etmesi kaçınılmazdı. Hadisin Kütüb-i Tis'a'da geçtiği yerlerini bilgisayar vasıtasıyla taradığımızda ortaya çıkan netice şudur: **إِذَا أَعْمَلْتُمْ بِالنِّيَّاتِ** şeklinde; Buhârî'de iki, Müslim'de (biri bâb başlığında) iki, Tirmizî ve Müsned'de birer, Nesâî'de ise üç kez olmak üzere toplam dokuz yerde rivâyet edilmiştir. **إِذَا أَعْمَلْتُمْ بِالنِّيَّاتِ** şeklinde; Buhârî, Ebû Dâvud ve İbn Mâce'de birer kez olmak üzere toplam üç yerde rivâyet edilmiştir. **إِذَا أَعْمَلْتُمْ بِالنِّيَّاتِ** şeklinde rivâyet sadece Buhârî'de ve bâb başlığında (senedsiz olarak) geçmektedir. **إِذَا أَعْمَلْتُمْ بِالنِّيَّاتِ** Müsned'de bir yerde; **إِذَا أَعْمَلْتُمْ بِالنِّيَّاتِ** İse Buhârî'de bir yerde rivâyet edilmiştir. **إِذَا أَعْمَلْتُمْ بِالنِّيَّاتِ** rivâyeti sadece Buhârî'de ve biri bâb başlığında olmak üzere toplam beş yerde nakledilmektedir. Dârimî ve Muvattâ (Yahyâ b. Yahyâ nüshası)'da ise bu hadis bulunmamaktadır. Bkz. *Mevsûatü'l-Hadîsî's-Şerîf* 2.0, Global Islamic Software Company, 1997. Görüldüğü üzere en muteber kaynaklar içinde sadece Buhârî'nin Sahîh'inde hasr edatının kullanılmadığı rivâyetler mevcuttur. Eserine hasr edatı bulunan meşhur rivâyeti zikrederek başlangıç yapan Buhârî'nin, dört yer dışında hadisimânâsıyla naklettiği akla

6. *A.g.e.*,2/176; *Dârimî*, hadis no. 492.

7. M. Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, İstanbul 1993, s.44. Ayrıca Ali b. el-Medîni, Amr b. Şuayb hakkında: "Sikadır kitabı sahibidir." demektedir. Onun bu ifâdesi, sâhip olduğu eserlerin ilk musanniflere ulaştığını gösterir. el-Askalânî, İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Beyrut 1996, IV/335.

8. Râmeihürmüzi'nin *el-Muhaddisü'l-Fâsıl*'da, Fesevî ve Vâsıt'nin *Târîh*'lerinde rivâyet ettikleri bu haber için bkz. el-A'zamî, *a.g.e.*, s.48; Muhammed Hamidullah, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Henunâm İbn Münebbih*, İstanbul 1967, s.38.

9. İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ından naklen A'zamî, *a.g.e.*, s.40-41.

10. A'zamî, *a.g.e.*, s.34-38.

11. Mehmet Emin Özafşar'ın sonradan *Hadisi Yeniden Düşünmek* (Ankara1998) adıyla basılan Doktora tezinde, fıkıh genel ve özel kâidelerine dayanarak gösterilen bu tür kısa rivâyetlerden sekiz tanesi incelemeye alınmıştır. Bkz. s.106-162. Ancak bunların çoğu hadis kriterleri açısından merfû ve makbul olmayan örneklerdir. Biz, *kâillî kâideleri* değil *tafsilî delilleri* teşkil eden sahih rivâyetlerin ayrıca incelenmesi lüzumuna inanıyoruz.

gelmektedir. Zira bir hadisi bir yerde bütünüyle verdikten sonra, başka yerde mânâsıyla nakletmek onun âdetlerinden biridir. Hattâ Sahîh'ine niyet hadisi ile başlayan Buhârî'nin, diğer yerlerde rivâyet ettiklerine aykırı olarak, hadisin devamındaki... *فمن كانت حجرتة إلى الله وإلى رسوله...* cümlesini burada zikretmeyişi şârihleri uğraştırmış bir konudur. İbn Hacer'in tesbîti şöyledir: "Musanniflerin âdeti, eserlerinin mukadime kısmına kendi görüş ve metodları hakkında gerekli istihlâhları koymaktır. Buhârî'nin görüşleri ise; hadisi kısaltmanın (ihtisârın) ve mânâ ile rivâyetin cevâzı, istinbâtta dikkatli davranma, anlamı gizli olanı açık olana tercih etme, semâ sığası ile gelen bir senedi diğerlerinden üstün tutma gibi şeylerdir. İşte Buhârî, bunların hepsini burada; senediyle ve metniyle bu hadiste icrâ etmiştir. Bkz. *Fethu'l-Bârî*, Kahire 1986, I/22; Subhi es-Sâlih, *Hadis Ümleri ve Hadis İstihlâhları*, Ankara 1988, s. 68-69. Ayrıca bu hadisin teknik anlamda *ğarîb* (ferd-i mutlak) olduğunu Mehmet Görmez de kabul etmektedir. Her tabakadaki râvisi en az iki kişi olmadıkça, bu gibi haberlerde farklılıkların görülmesi doğaldır. Buna rağmen kaynakların birarada değerlendirilmesinin ortaya çıkardığı sonuç, hadisteki ifâdenin %90 orijinal hâline uygun geldiğini göstermeye kâfidir. Kaldı ki, bu rivâyeti (konuyla ilgili diğer yakın rivâyetlerin ortak noktası olarak) mütevâtir addeden âlimler, bu tevâtürün lafzî değil mânevî olabileceğinde karar kılmışlardır. Bkz. M.Emin Özafşar, a.g.e., s.111,116.

Niyet hadisiyle ilgili olarak, M.Emin Özafşar'ın bazı yanlış tespitlerine de kısaca değinmek yerinde olacaktır. "Hattâbî (388/998) kendi ellerinde bulunan bütün Buhârî nüshalarında hadisin eksik olup yansının kayıp bulunduğunu söyler ve hatta hayretini gizleyemeyerek şöyle der: Nasıl böyle bir gaflet olabilir? Bilemiyorum." Bkz. a.g.e., s.112. Şârih Hattâbî'nin cümlesi öyle bir şekilde sunulmuştur ki, okuyucu, verilen bu kararın mutlak olarak niyet hadisini nitelendiğini zannetmektedir. Oysaki Hattâbî'nin sözleri Sahîh'in ilk bâbındaki ilk hadisle ilgilidir ve iki paragraf aşağıda yazarın: "Ayrıca rivâyetin metnindeki *فمن كانت حجرتة إلى الله وإلى رسوله* cümlesinin Buhârî'nin ilk rivâyetinde yer almaması da şârihleri zor durumda bırakmıştır." diye başlayıp devam eden izâhata dâhildir. Yani ortada hadisle ilgili iki ayrı konu bulunmamaktadır. İbnü't-Tin'in Hattâbî'den özetlediği ve Fethu'l-Bârî'de zikri geçen yukarıdaki cümle, Hattâbî'nin (*A'lâmü'l-Hadis fi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Mekke 1988, I/108-110'daki) orijinal ifadesiyle aslında şöyledir: "Hadis Neseî'nin Buhârî'den rivâyet ettiği nüshada böyle eksik ve yansı gitmiş halde bulunmaktadır. Arkadaşlarımızın nüshalarına müracaat ettiysem de, hepsini noksan buldum. Ferebrî nüshasının da aynı şekilde olduğunu gördüm. Buhârî'ye Sahîh'i arz eden râviler tarafından böyle bir ihmâl (igfâl) nasıl ortaya çıktı?, anlamıyorum... Bu hatânın Humeydî'den kaynaklanmadığında şüphe etmiyorum... Kusûrun nereden kaynaklandığını Allah bilir..." (Cümlenin tamamı ve hadis üzerindeki yorumlar için bkz. Ahmet Tahir Dayhan, *Buhârî'ye Yöneltilen Bazı Tenkidler*, basılmamış Y.Lisans tezi, İzmir 1995, s.108-115). Özafşar, "İbn Arabî'nin de İbnü't-Tin gibi düşünerek, Buhârî'nin, hocası Humeydî'yi seneden düşürmede mazur sayılamayacağını belirttiğini, Dâvudî'nin ise bunun Buhârî'den kaynaklandığını söylediğini" Fethu'l-Bârî'den nakletmektedir. Halbuki düşün; seneddeki ilk râvi değil, hadisin ortasındaki bir cümledir. İbârede geçen "İskât" kelimesi yanlış tercüme edilmiştir. Bir başka yerde yazar, hadisin fikhî çözümlene/muhâkeme sonucu *لا عمل إلا بالنية* formülas-

Yazıya önem veren sahâbenin, lafızların tesbîtinde nasıl davrandıklarına dâir elde farklı rivâyetler vardır. Lafızla rivâyeti vâcip görenlerle mânâ ile rivâyete cevaz verenlerden gelen haberleri biraraya toplayan el-Hatîb el-Bağdâdî (v.463)'nin *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*'sinde¹³, onunla aynı yılda vefat eden İbn Abdî'l-Berr en-Nemeî'nin *Câmiu Beyânî'l-İlmi ve Fadlih* adlı

yonuna dönüştüğünü, Hz. Peygamberin hükûkî maksatla değil sosyal bir münâsebetle yaptığı genel değerlendirmenin *rivâyet metinlerine aksettğini* söylemekte (s.115 ve 118) ve dolayısıyla râvilerin fikhî hadislerde tasarruf/oynamalarda bulduklarını imâ etmektedir. Oysa buna delil olarak verdiği tek örnek, Beyhakî'nin Enes b. Mâlik'ten rivâyet ettiği *لا عمل لمن لا نية له* hadisidir. (Bkz. *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Mekke 1994, I/41). Bu cümle yazarın söylediği gibi bir çözümlene ya da formülasyon değil, niyyet hadisinden ayrı, başka bir rivâyettir. Diğerinden farklı olarak sosyal bir hâdis üzerine değil, abdest alırken misvaklanmanın parmaklarla da yapılabileceğini belirtmek için; yani fikhî bir maksadla söylenmiştir. Ayrıca Enes b. Mâlik'ten nakilde bulunan şahsın kimliği mechûl olduğu için hadis zayıftır. Aynı hadisin İbn Asâkîr'in *Emâli*'sinde mûsned olarak nakledilen iki versiyonunun biri münker, diğeri ise şâzz'dır. Bkz. el-Askalânî, İbn Hacer, *Telhisü'l-Habîr*, Medine 1384, I/150. Bu sebeple, ikinci hadisi birinciden çıkmış gibi gösterip, fakihlerin sonradan kitaplarında formüle ettikleri ifadeleri *rivâyet üzerinde râvî tasarrufu* gibi algılamak son derece yanlış neticeler doğurabilir.

Mehmet Görmez'in: "Hemen hemen bütün hadisler sahâbeden itibaren lafzen değil mânâ ile ifade edilmiştir." diyerek verdiği diğer bir örnek ise, 70 kadar sahâbiden nakledilen ve ulemânın ittifâkiyle lafzî mütevâtir kabul edilen *من كذب على متعمداً فليتبوأ مقعده من النار* hadisidir. "Kasden" (*متعمداً*) ifâdesinin bazı rivâyetlerde bulunmadığını söyleyen Görmez, İbn Kuteybe'nin *Te'vilü Muhtelîfi'l-Hadis*'inden, "Zübeyr b. Avvâm'ın yemin ederek, Rasûlullah'ın bu kelimeyi söylediğini duymadığını" nakletmekte ve dolayısıyla sahâbenin müdreci olduğuna karar vermektedir. Halbuki, Zübeyr b. Avvâm'ın torunu Âmir b. Abdillah, sahâbî olan babası Abdillah b. Zübeyr vâsıtasıyla dedesinin aynı hadisi (*متعمداً*) lafzıyla söylediğini nakletmektedir. Bkz. *Ebû Dâvud*, hadis no. 3651; *İbn Mâce*, hadis no. 36. Şu durumda İbn Kuteybe'nin senedsiz naklettiği bu muallak haberde bir zayıflık söz konusudur. (İbn Kuteybe'deki bu rivâyeti, *روى عن الزبير* lafzıyla Tâhir el-Cezâirî'de de görmekteyiz. Bkz. *Tevcihü'n-Nazar*, I/59). Ayrıca bir hadisin "lafzen" mütevâtir olması demek, hadisin o terkibinin mütevâtir olması demektir. Ona yakın diğer ifadeler tevâtür ortadan kaldırmaz. Sahih isnadla geldikleri halde kabul görmemiş şâz kıraatlerde olduğu gibi bunda da muteber olan; üzerinde ittifak edilen terkibdir. Mehmet Görmez'in kendi tezini şüpheye yer bırakmadan kabul ettirebilmek için, biri çok meşhur diğeri çok muteber iki hadisi örnek verirken daha dikkatli davranması, nahif nakillerle yetinmek yerine daha isâbetli delillere yer vermesi gerekirdi. Naklettiğimiz sözleri için bkz. a.g.e., s.227[192].

13. el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*, Beyrut 1986, s.205-246.

eserinde¹⁴, ve onlardan önce Dârimî (v.255)'nin Sünen'inin mukaddime kısmında¹⁵ bunun örneklerini görmekteyiz.

Hız. Hüseyin'in torunu Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali (v.114)'nin rivâyet ettiğine göre, ashâb içerisinde işittiğini aynen aktarma konusunda Abdullah b. Ömer (v.73) gibi titiz birisi yoktu. O, Hız. Peygamber'den duyduğu bir hadisi naklederken ilâve ve eksiltme yapmaz, bunu câiz görmez, lafızda değişiklik yapma uyarırdı¹⁶. Babası Hız. Ömer (v.23): "Kim bir hadis işitir de onu duyduğu gibi tahdîs ederse, kurtuluşa ermiştir." diyerek¹⁷, yukarıda ter-cümesini verdiğimiz *نظر الله امرأ سمع مقالتي فوعاها* hadisini "lafza riâyet" anlamına alıyordu. Bu anlayışın Hız. Ömer'i, hadislerin devlet himâyesinde yazılması konusunu sahâbe-i kirâmıla istişâre etikten sonra, onların rızâlarının aksine davranarak vazgeçmeye sevkettiğini¹⁸ ve oğlu Abdullah'ın ihtimâmına tesir ettiğini söyleyebiliriz. Zeyd b. Erkam (v.68), kendilerine hadis rivâyet etmesini isteyen Abdurrahman b. Ebî Leylâ (v.83)'ya: "Yaşlandı ve unuttuk. Rasûlullah'dan hadis rivâyet etmek ise mes'ûliyetli bir iştir." demişti¹⁹. Hız. Ebû Bekr, Zübeyr b. el-Avvâm, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, Abbâs b. el-Muttalib gibi bazı sahâbilerin az miktarda hadis rivâyet ederek temkinli davranmaları²⁰, Zeyd b. Erkam'ın dikkat çektiği "lafza riâyet edememe" korkusundan kaynaklanmış olmalıdır²¹. Yoksa bundaki hikmet, dirâyetsiz bir rivâyet kargaşasının yaşanması korkusu değildir. Zira,

14. İbn Abd'l-Berr en-Neme'î, *Câmiu Beyâni'l-İlmi ve Fadlih ve mâ Yenbeğî fi Rivâyetihî ve Hamlih*, Beyrut, tarihsiz, s.78-81.

15. *Dârimî*, I/71-74,79.

16. *el-Kifâye*, s.205,208; *Dârimî*, I/79, hadis no. 324; *İbn Mâce*, I/4, hadis no. 4; *Müsned*, II/82. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde aynı yerde, *من أضاف كلمة من الحديث* hadisiyle ilgili olarak, İbn Ömer'in Ubeyd b. Umeyr'e bir tek kelime yüzünden itirazı nakledilmektedir. Ayrıca, Hız. Âişe'nin Abdullah b. Amr'a yeğeni Urve'yi göndererek aynı hadisi iki farklı zamanda sordurtması ve onun lafızda fazlalık/eksiklik yapmadığını tesbit ettirmesi hakkında bkz. *Müslim*, III/2059, hadis no: 2673.

17. *el-Kifâye*, s.207. (من سمع حديثاً فحدث به كما سمع فقد سلم)

18. A'zamî. a.g.e., s.55.

19. İbn Mâce, I/11, hadis no.25; *Müsned*, IV/370,372.

20. *Tevcihü'n-Nazar*, I/58.

21. Mehmet Görmez, adı geçen sahâbilerin hadis rivâyetinden çekindiklerini söyledikten sonra: "Meselâ Aşere-i Mübeşşere'den kabul edilen Saîd b. Zeyd'in rivâyet ettiği tek bir hadis mevcut değildir. Buhârî ve Müslim tarandığı zaman, Hız. Peygamber tarafından ümmetin emni olarak tavsif edilen Ebû Ubeyde'nin bir tek hadisine rastlamak mümkün değildir." demektedir. Bkz. *Metodoloji Sorunu*, s.225[191]. Hız. Peygamber'den 7-8 yıl sonra vefat eden Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh (v.18)'dan, Sahihayn dışındaki yedi hadis kaynağında toplam 21 yerde hadis rivâyet edilmiştir. Tekrarlar çıkarıldığında bunlar, 15 hadis kadardır. Buhârî ve Müslim'de bulunmadığı diye, onun hiç hadis rivâyet etmediği izlenimini vermek doğru değildir.

sünnetin bizzat şahidi olmaları hasebiyle hangi hadisin ne anlam ifade ettiğini (farklı şekil ve seviyede de olsa) kavramış olan sahâbenin kaygısı, (lafzî-harfî) "yorumla" ilgili olmaktan ziyâde, "olduğu gibi aktarabilmek" idi. Kendisine hadis nakledilen kimsenin, sözün şahidinden daha kavrayışlı olma ihtimâlinin Hız. Peygamber (s.a.v.) *فإن الشاهد عسى أن يبلغ من هو أوعى له منه* denilerek ifade edilmiş olması, üçüncü şahıslara rivâyet esnasında lafızda tasarruf yapılmamasına bir tenbih olsa gerektir.

Habîb b. Ubeyd'in rivâyet ettiğine göre Şam'da en son vefat eden sahâbî Ebû Ümâme el-Bâhilî (v.86), hadisleri, işittiğini aktarması üzerine vacip olan bir kimse gibi *كأن الرجل الذي عليه أن يؤدي ما سمع* ederdi²². Lafzen hadis rivâyet etmeye özen gösteren sahâbilerden biri de İmrân b. Husayn (v.52)'dir. Hadisleri yanlışlıkla olduğundan farklı rivâyet edenlerin düştüğü duruma düşmekten çekindiği için çok fazla tahdîsde bulunmadığını söyleyen İmrân b. Husayn: "Onlar gibi ben de kanştırırım diye korkuyorum." diyerek²³, endişesini dile getirmiştir.

Sahâbeden bazıları, hatâya düşüp Hız. Peygamber'in ağzından çıkmamış bir kelimeyi ona isnâd etmiş olmaksızın sakınmak için, rivâyet ettikleri hadisin sonuna "ya da bunun benzerini söyledi" cümlesini ilâve ederlerdi. Amr b. Meymûn (v.171)'dan gelen bir haber şöyledir: "Her Perşembe akşamı mutlaka Abdullah b. Mes'ûd (v.32)'a gelirdim. Ben onun, bir şey için *قال رسول الله* dediğini kesinlikle duymadım. Nihâyet bir akşam *قال رسول الله* dedi. Dedi ama, gözyaşlarına boğuldu, boyun damarları şişti. Düğmeleri çözülmüş bir halde şöyle devam etti: *أو مثله أو نحوه أو شبيهه به*.²⁴

Ebu'd-Derdâ (v.32) bir hadis naklettiğinde: "böyle", "bunun gibi", "buna benzer" ya da "bu şekilde" derdi. Diğer bir rivâyete göre: "Vallâhi ancak böyledir." ya da

Muvatta hâriç, diğer sekiz kaynakta kendisinden 76 yerde nakil yapılmıştır. Tekrarlar çıkarıldığında, 16-17 hadis kalmaktadır. Yazarın buna benzer bir *genellemeyi* daha önce "Dirâyetü'l-Hadis" başlığını koyduğu bir bölümde de yapmış olması dikkat çekicidir. "İbnü's-Salâh'ın Ulûmü'l-Hadis adlı eserinde Dirâyetü'l-Hadis ile ilgili tek bir kelime mevcut değildir." demekte, müellifin konuyla ilgili cümlelerini gözden kaçırmaktadır. Tenkidi için bkz. İshak Emin Aktepe, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu Adlı Eser Üzerine*, basılmamış makale, s.10.

22. *el-Kifâye*, s.206.

23. *Müsned*, IV/433. (فأخاف أن يشبه لي كما شبهه في)

24. *Dârimî*, I/72, hadis no.276; *İbn Mâce*, I/10, hadis no. 23; *Müsned*, I/423,452. İbn Sîrîn'in ifâdesiyle: "yüzü kireç gibi olurdu." Bkz. *Dârimî*, I/72, hadis no. 277.

"bu şekildedir." derdi²⁵.

Enes b. Mâlik (v.91), hadis rivâyet ettiğinde: *أو كما قال رسول الله* der, Abdullah b. Ömer (v.73) ise, rivâyet esnâsında titreyerek: *شو ذلك* derdi²⁶.

Zikrettiğimiz bu örnekler, önde gelen sahâbîlerin, bir yandan Rasûlullah'ın sözlerini başkalarına tebliğ etme²⁷ gayretinden geri kalmadıklarını, diğer yandan "Kim bana bilerek yalan isnâd ederse, Cehennemdeki yerini hazırlasın." uyarısına şiddetle riâyet ettiklerini göstermektedir. el-Berâ b. Âzib (v.72)'in, uykudan önce okunacak duâyı kendisinden öğrendiği şekilde Hz. Peygambere arz ederken, *آمنت* geçen *دُعَاة* *وَيَسَّيْتُكَ الَّذِي أُرْسِلْتُ* *بِكِتَابِكَ الَّذِي أَنْزَلْتَ* *وَيَسَّيْتُكَ الَّذِي أُرْسِلْتُ* cümlesini *ورسولك* şeklinde okuyunca peygamberin uyarısıyla karşılaşması²⁸, özellikle *lafızıyla teabbüd edilen* hadislerin aynen aktarılmasına dikkat edilmesini gerektiriyordu²⁹.

Lafızları korumaya özen gösteren ashâbın, mecbur kaldıkları zaman hadisin mânâsını naklettiklerine dâir bir kaç örnekle karşılaşmaktayız. Mekhûl (v.112)'ün verdiği bilgiye göre, sahâbeden Vâsile b. el-Eska' (v.85): "Hadisi mânâsıyla tahdîs etmemiz sizin için yeterlidir." demiştir³⁰. Tâbiûn'dan, hadis rivâyetinde takdim-tehir yapmaması ve lafzan rivâyete dikkat etmesiyle tanınan Muhammed b. Sîrîn (v.110) ise şöyle demektedir: "On kişiden hadis dinlerdim. Lafzı farklı, ama mânâları aynı

olurdu."^{31,32}

Sahâbeyi tâkîbeden nesilde mânâ ile rivâyet meselesinin daha belirgin bir şekilde ortaya çıktığını, mânâsı ile hadis rivâyet edenlerin çoğalmasından dolayı bu konuda farklı görüşlerin ileri sürülmeye başladığını görmekteyiz.

İmam Mâlik b. Enes (v.179), pek çok insanla karşılaştığı halde niçin kendilerinden hadis yazmadığını soranlara: "Ben ancak kafasından çıkanı (ne rivâyet ettiğini) bilen kimseden hadis yazarım." demiştir³³. Bu cevap, tasnif öncesinde hadislerin henüz hâfızalardan kitaplara tam anlamıyla geçirilmediği bir dönemde otoritelerin gösterdikleri ihtiyâta bir örnek teşkil etmekle birlikte, rivâyet ettiği şeyin anlamını iyi bilen bir kimsenin onu mânâsı ile nakletmesine bir mânâ olmadığını da göstermektedir. Zira İmam Zührî (v.124), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (v.198) ve İmam Şâfiî (v.204) gibi âlimler, Kur'an-ı Kerim'in yedi harf üzere indirilmiş olmasını örnek vererek, lafızların farklı okunuşu onda bile câiz olunca mânâyâ isâbet etmek şartıyla bunun hadisler için de evleviyetle geçerli olacağını söylemişlerdir³⁴. Hasan-ı Basrî (v.110): "Mânâ olmasaydı biz hadis rivâyet etmezdik." Süfyân es-Sevri (v.161): "Bir hadîsi işittikimiz gibi tahdîs etmek istesey-

31. *Câmiu Beyâni'l-İlm*, s.79.

32. Hz. Peygambere âit (merfû) hadislerin mânâ ile rivâyetini câiz görenlerin delil olarak kullandıkları iki hadis vardır. a) Bazı sahâbîler Hz. Peygambere gelerek: "Yâ Rasûlallah! Biz senden bir hadis işitiyoruz, ancak onu işittikimiz gibi nakletmeye güç yetiremiyoruz." dediler. O da şöyle buyurdu: "Haramı helal, helali haram kılmaz, mânâda da isâbet ederseniz bunda bir beis yoktur." b) Yine bir grup sahâbî, Hz. Peygamber'e: "Yâ Rasûlallah! Sizden bir hadis işitiyoruz. Ancak bunda eksiklik - fazlalık, takdim - tehir yapıyoruz." dediler. O da: "من كذب عليّ" derken ben bunu kastetmedim. Beni ayıplamak ve İslâma leke sürmek gâyesiyle hakkımda yalan uyduranları kastettim." buyurdu.

Bu iki hadis Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-Kebîr*'inde (no. 6491 ve 7599) zikredilmektedir. Ancak Sehâvî'nin belirttiği gibi, her iki hadisin de aslı yoktur. İki hadis de el-Cüzekânî'nin el-Ebâtil adlı eserine ve İbnü'l-Cevzî'nin *Mevzûât*'ına alınmıştır. Bkz. *Fethu'l-Muğîs*, III/ 145-146. el-Kifâye, s.234. Mehmet Görmez, bu iki hadisi durumlarına bakmadan tezinde delil olarak kullanmış, üstelik, *Dârimî*'de kesinlikle bulunmadıkları halde Sünen'in *Mukaddime*'sini kaynak göstermiştir. Bkz. *Metodoloji Sorunu*, s.224[190]. (Tezin kitap halindeki baskısında, ilkinin dipnottan çıkarıldığı, ikincisinin ise yerinde bırakıldığı farkedilmektedir). Kanaatimizce bu bir tâbîi sözü olabilir. el-Hatîb el-Bagdâdî'nin Abdullah b. Ömer'den naklettiği bir haberin sonunda râvî Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr: "Haramı helal, helali haram kılmazsan, bir şeyi takdim ya da tehir etmen sana zarar vermez, ikisi de birdir." demiştir. *el-Kifâye*, s.208. Aynı ifâdenin bir benzerini imam Zührî'de de görmekteyiz. *Fethu'l-Muğîs*, III/144.

33. *Fethu'l-Muğîs*, III/139. (يعرف ما يخرج من رأسه)

34. A.g.e., III/143-144.

25. A.g.e., I/72-73, hadis no. 274,275. *...فكشكلمه*

Mehmet Görmez, aynı ifâdeyi *إن الله لهم* diye kaydederek nakletmiş, bunun için de *Dârimî*'yi kaynak vermiştir. Halbuki *Dârimî*'deki ifâde gösterdiğimiz şekildedir. Onun naklettiği cümle *Câmiu Beyâni'l-İlm*, s.78'de *(...فكشكلمه)* ibâresiyle kayıtlıdır. Ayrıca Görmez, kaynağını yanlış verdiği ve hattını yanlış aktardığı bu cümleyi: "Allahım, eğer böyle değilse aslına ortaya çıkar." şeklinde tercüme ederek üçüncü bir yanlış daha yapmıştır. Bkz. *Metodoloji Sorunu*, s.226.

26. Bkz. *Dârimî*, hadis no. 282.283.287: *Câmiu Beyâni'l-İlm*, s.79.

27. Hz. Peygamber'in *نصير الله* hadisinden ayrı, vedâ haccın da şöyle bir buyruğu vardır: *لنأخذ أغانيد. فإن العابد عسى أن يبلغ من هو نوعي له منه* bkz. *Buhârî*, I/24, K.İlm, bab.9; *Müslim*, II/1306, K.Kasâme, bab.9, hadis no. 1679.

28. *Buhârî*, I/67, K.Vudû', bab.75.

29. Bu konuda sonraki ulemâ arasında da ittifak bulunduğu, mânâ ile rivâyete şartlı olarak cevaz verenlerin görüşleri arasında zikredilmektedir. Bkz. *Tevcihü'n-Nazar*, II/685. Zikirlerin lafızları tevkîfidir ve kıyasla bilinmeyecek bazı esrâr ve husûsiyetleri vardır. Bu yüzden vârid olduğu lafzı muhâfaza etmek gerekir. Bkz. es-Sehâvî, Muhammed b. Abdîrrahman, *Fethu'l-Muğîs bi Şerhi Elfıyyeti'l-Hadîs*, Beyrut 1992, III/146.

30. *Dârimî*, hadis no.321; *Câmiu Beyâni'l-İlm*, s.78-79; Rânehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-Fâsil*, Beyrut 1404, s.536.

dik, size bir harf bile nakletmezdik." (ولو لا لعين ما حدثتني) - "Veki" (v.196) ise: "Mânâ geniş olmasaydı insanlar helak olurdu." (ولو لا لعين ما حدثتني) diyen (لو لا لعين ما حدثتني) orlardı³⁵. Bu sözleri nakleden Şehâvî (v.902): "Lafızları aynen zabtedip tavizsiz olmada, pek çok hadisten elde edilecek faydayı ortadan kaldırarak bir zorluk ve sıkıntının bulunduğu şüphesizdir." yorumunu yapmaktadır. (صلت في - مس) Şehâvî'nin (وهي أقوى) diyerek aktardığı hocası İbn Hacer (v.852)'in görüşü ise şöyledir: "Şeriatın, arap olmayanlara, iyi bilen biri tarafından kendi lisanları üzere açıklanması imamların ittifakıyla câizdir. Başka bir dil ile değiştirmek câiz (هلجج كما قال شيخنا) olunca, arapçayı arapça ile değiştirmek daha evlâdır."³⁶.

Zikredilen bu ifâdeler, bir zarûrete binâen söylenmiştir. Yoksa aslanan, ibâreyi olduğu gibi muhâfaza etmektir. Musannefâtın sınırlı sayıda olduğu, hattâ kitap-tan ziyâde hıfza önem verildiği bir dönemde, özellikle musannefât hâricinden hadis tahammül edenler³⁷ elden geldiği kadar lafızları korumaya önem vermişlerdir. Örneğin yukarıda sözlerini iktibas ettiğimiz İmam Mâlik, Rasûlullah'ın hadislerini naklederken, (ب-ت-ث) harflerini, gibi kelimeleri karıştırmamaya dikkat ederdi³⁸. Talebesi Eşheb b. Abdilazîz (v.204)'in verdiği bilgiye göre İmam Mâlik, Hz. Peygamberin sözlerinde mânâ aynı kalsa da takdîm-tehir ve ziyâde-noksan yapılmasını hoş karşılamadığını, onun hâricindeki kimselerin sözlerinde ise bunları câiz gördüğünü belirtmiştir³⁹. el-Hatûb el-Bağdâdî'nin *Ashâbü'l-Hurûf* diyerek isimlerini verdiği sahâbe sonrası dönemin üç ünlü şîmâsı; el-Kâsım b. Muhammed (v.105), Muhammed b. Sîrîn (v.110) ve Recâ b. Hayve (v.112)'dir. [*Ashâbü'l-Meânî* dediği. mânâ ile rivâyeti tecviz eden üç kişi ise; İbrâhim en-

Nehâî (v.96), Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî (v.103) ve el-Hasan el-Basrî (v.110)'dir⁴⁰]. en-Nehâî, eş-Şa'bî ve el-Basrî, hadislerde takdîm-tehir yapılmasında bir beis görmelerken, Muhammed b. Sîrîn: "Duydukları gibi aktarsalardı kendileri için daha hayırlı olurdu." demiştir⁴¹. Süfyân es-Sevrî'den nakledildiğine göre, Amr b. Dînâr (v.126) hadisleri mânâ ile rivâyet ederken, İbrâhim b. Meysera (v.132) ancak duyduğu şekilde tahdîs ederdi⁴². Ahmed b. Hanbel'in verdiği bilgiye göre daha sonraki nesilden meşhur muhaddis Abdurrahman b. Mehdî (v.198), lafızla rivâyet etmeye önem verirdi⁴³. Iraklı muhaddis İsmâil b. Uleyye (v.193), yaşca büyüğü olan Şu'be b. el-Haccâc el-Ezdî (v.160)'yi, hüküm ifâde eden bir hadisi kendisinden kelime eksilterek aktarması üzerine hemen ikaz etmiştir⁴⁴. et-Tîbî, *el-Hulâsa fî Usûli'l-Hadîs* adlı eserinde, lafza ihtimam gösteren isimlere, (Hz. Enes'in âzadlı kölesi) Abdü'l-Vâris. (Hemmâm'ın kardeşi) Vehb b. Münebbih (v.110). (ilk müdevvinlerden İbn Ebî Arûbe'nin öğrencisi) Yezîd b. Zürey' (v.182) ve Süfyân b. Uyeyne (v.198)'yi de eklemektedir⁴⁵.

Usûllerde zikri geçen haberlerden derlediğimiz bu bilgiler ışığında, özellikle sahâbeden sonraki tabakanın, mânâ ile rivâyet husûsunda ikiye ayrıldıklarını müşâhade etmekteyiz. Hatta o dönemde, mânâ ile rivâyetin ortaya çıkardığı yeni bir problemin; tahdîs esnâsında *lahn* denilen "*irab hatâları*"nı düzeltip düzeltmemenin tartışmaya açıldığını görüyoruz⁴⁶. Yine de o devirde, mânâlarla birlikte lafızların da elden geldiğince korunduğunu teslim etmek gerekir. Bu noktada Ahmed Muhammed Şâkir'in şu değerlendirmesi önemlidir: "Hadisleri inceleyen bir kimse, sahâbenin (ya da ekseriyetinin) onları mânâ ile rivâyet ettiklerini, pek çok hadisi kendi ibâreleriyle ifâde ettiklerini görür. Ve yine onların çoğu, özellikle teşehhüd, duâ, namaz gibi lafızla ibâdet edilen şeylerde ve *cevâmiu'l-kelîm*'de nebevî lafza önem vermişler; *ef'âl ve ahvâl* gibi şeyleri tarif ederken de tasarrufda bulunmuşlardır. Aynı şekilde tâbiûnun da lafza

35. A.g.e., III/143. Bir de yine Süfyân es-Sevrî'den nakledilen: (وما هو لاه... بي إن قلت إن أحدثكم كما سمعت فلا تصدقوني) sözü vardır. (Bu söz Mehmet Görmez tarafından Süfyân b. Uyeyne'ye, aynı zamanda yanlış bir ölüm tarihi verilerek atfedilmiştir. Bkz. *Metodoloji Sorunu*, s.228[193]). Süfyân es-Sevrî, Halife el-Mehdî'nin tevkif emri üzerine Mekke'den Basra'ya kaçmış, hayatının son bir kaç senesini saklanarak geçirmiştir. Hâfızasını kitaplarını baştan aşağıya okumak sûretiyle tazeleyen Süfyân, işte bu devrede olacak ki, kitaplarını yıllarca görememiş ve onları başka şehirlere yanına getirtememiştir. Bkz. A'zamî, a.g.e., s.149. Bu sözü o zamanlar söylemiş olması muhtemeldir.

36. A.g.e., III/145.

37. Bu istisnâ Şehâvî'nin şu sözlerinden alınmıştır: (هنا كله ليس بمثل من غير التمسك) *Fethu'l-Muğîs*, III/147.

38. *el-Kifâye*, s.213.

39. *Câmiu Beyâni'l-İlm*, s.81.

40. *el-Kifâye*, s.220. Ayrıca bkz. *Câmiu Beyâni'l-İlm*, s.80.

41. *Dârimî*, hadis no.322,325.

42. *Tevâhü'n-Nazar*, II/689.

43. *Fethu'l-Muğîs*, III/147.

44. A.g.e., III/137: *Tevâhü'n-Nazar*, II/684. Şu'be, İsmâil b. Uleyye'nin (نهى عن التزعمير، حتى عن أن يتزعمير الرجل) cümlesini, (نهى عن التزعمير، حتى عن أن يتزعمير الرجل) şeklinde mutlak bir ifâdeyle nakletmesi üzerine tenkid edilmiştir.

45. *Tevâhü'n-Nazar*, II/695; matbû olan bu eserin 116. sahifesinden naklen.

46. eş-Şa'bî, el-Evzâî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali, el-Kâsım b. Muhammed, Atâ b. Rebâh ve Yahyâ b. Maîn, hadislerdeki dilbilgisi hatâlarının düzeltilmesi taraftarıydılar. Bkz. *Câmiu Beyâni'l-İlm*, s. 78,80.

önem verdiğini görüyoruz. Onların lafızlarının farklılık arz etmesi, hâfızanın güçlü ya da zayıf olmasıyla ilgilidir. Ancak onlar, belâğat ve fesâhat ehli idiler; Nebî (s.a.v.)'nin hallerine şâhid olan ve onun lafızlarını işitenlerden hadis aldılar. *Sonrakilere gelince*; onlarda da lafza ihtimam bakımından gevşeklik azdı. Hatta çoğu, duyduğu gibi naklederdi. Bu yüzden büyük nahivci *İbn Mâlik*, nahiv kâidelerine hadislerden delil getirme ve onları şiir gibi şevâhid edinme yoluna gitti. Ebu Hayyân bunu hoş görmese de doğru olan *İbn Mâlik*'in tercihidir. Şimdi ise, bir kimsenin hadisi mânâ ile rivâyet etmesine cevâz veren bir tek âlim bulamazsınız. Sohbet meclisleri müstesnâ. Ancak delil getirileceği ya da rivâyet olarak zikredileceği zaman hadisin mânâ ile rivâyeti câiz olmaz.⁴⁷

Subhi Sâlih'in de belirttiği gibi, hadislerin râvilerine, dolayısıyla lafızlarına duyduğu güven neticesinde *İbn*

47. Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisü'l-Hasîs Şerhu İhtisârî Ulûmü'l-Hadis li'l-Hâfiz İbn Kesîr*, Beyrut 1408, s.106-107. Cemâl'd-Dîn *İbn Mâlik el-Endelûsî* (v.672)'nin yukarıda zikredilen bu tutumu, *Ebü Hayyân el-Endelûsî* (v.745) tarafından *Şerhu't-Teshîl*'de şu sözlerle tenkit edilmiştir: "Musannif, arapçanın genel kâidelerini isbat için hadislerde vârid olan şeylerden çokca delil getirmiştir. Öncekilerden ve sonrakilerden ondan başka bu metoda başvurmanı görmedim. Üstelik nahvin kurallarını ilk koyan, arap lisânının hükümlerini ilk inceleyen Basralı imamlardan *Ebü Amr b. el-Alâ'*, *İsâ b. Ömer*, *Halil b. Ahmed* ve *Sibeveyh*; *Küfeli* imamlardan *el-Kisâi*, *el-Ferrâ'*, *Ali b. Mübârek el-Ahmer* ve *Hişâm ed-Darîr* böyle bir şey yapmamışlardır. Mûteahhîründen hem Basra ve Küfe ekolüne mensup olan nahivciler, hem de Bağdad ve Endülüs nahivcileri bu konuda onlara tâbi olmuşlardır." *Tevcihü'n-Nazar*, II/700: *Süyûtî'nin el-İktirâh fî Usûlü'n-Nahv*'inden naklen.

Dr. Subhi es-Sâlih, *Lügat ve Nahivde Hadisle İhticâc* adını verdiği bir bölümde konuyu ele alarak iki önemli örnek vermektedir. Biri, zaman zaman şiir rivâyetiyle de uğraşan *Şu'be b. Haccâc*'in: "Allah'a yemin ederim ki ben, şiir rivâyetinde hadistekinden daha serbest davranıyorum." demesidir. Diğeri, *İmrân b. Husayn*'in Basra'ya geldiğinde şiir ve hadis rivâyetine ayrı ayrı zaman tahsis etmekle birlikte şiire daha çok ağırlık vermesi, eğer istese devamlı sûrette iki gün hadis rivâyet edebileceğini söylemesidir. Subhi es-Sâlih devamla diyor ki: "Siz, bütûn bunlardan sonra, eski nahivcilerin çoğunun hadisle ihticâci terk ederek şiirle ihticâc etmelerine şaşmaz mısınız? Dağ gibi ağaçları bırakıp çalı-çırpya sarılmaları sizi dehşete düşürmüyor mu?...İlk nahivcilerin durumuna hayret etmemek kâbil değildir. Çeşitli bâb ve fasıllar hâlinde tertib ettikleri kâidelere misal arayıp durdukları halde, Rasûlullahın hadislerine mürâcaat etmemeye gönülleri nasıl râzı oldu? Halbuki onlar, muhaddislerin gerek şifâhen ve gerekse isnad yoluyla rivâyet edilen haberler için ileri sürdükleri şartların en doğru nakilleri ve en sağlam sözleri temin ettiğini de bilirler!...". Râvilerin bir kısmı değişik lafızlarla rivâyet etmesini ve arap olmayan pek çok râvinin farkına varmadan dil hatâsı yapmasını ihticâca mâni gören *Ebü Hayyân'a* cevap olarak Subhi es-Sâlih; mânâ ile rivâyeti ancak yaratılıştan arap olan sahâbe, tâbiün, büyük fakih ve imam râvilerin yapabileceklerini; râvinin sarf ve nahvi mükemmel sûrette bilmesinin, lafzın medlûl ve maksatlarına vâkıf

Mâlik el-Endelûsî (v.672), onları kendi nahvî görüşlerini desteklemek için şâhid olarak kullanmış, hatta bu nedenle en sahîh rivâyetlerin toplandığı hadis kaynakları içerisinde *İmam Buhârî'nin el-Câmiu's-Sahîh*'i üzerine bir de kitap te'lif etmiştir⁴⁸.

Hadislerin musannefâtta sâbit hâle getirilişinin ardından, ulemâ arasında "Mânâ ile rivâyet câiz midir, değil

olmasının ve Hz. Peygamber hiç lahin (irab hatâsı) yapmadığı için lahin yapmadan rivâyete muktedir olmasının şart koşulduğunu belirtir. Sözlerine şöyle devam etmektedir: "Mütekaddim lügatçı ve nahivcileri mazur gösterecek sebepler araştırdığımız takdirde görürüz ki, o gün için Rasûlullahın sahîh hadisleri bol miktarda ellerinde bulunduğu halde onları hadisin dışındaki kıraç arzâide otlamaya mahkûm eden sebeplerin başında, az meşgûliyet, nâdir rivâyet ve pek az kitâbın mevcut olması gelir.". Sonraki lügatçilerin mu'cemlerine hadisleri şevâhid olarak kullandıklarını söyleyen Subhi es-Sâlih, *İbnü't-Tayyib*'in şu sözlerini nakleder: "Bu meselede *Ebü Hayyân*'ın *Şerhu't-Teshîl*'de ve *Ebü'l-Hasen ed-Dâi* (v.680)'nin *Şerhu Cümel*'de ortaya koydukları görüş dışında, hadisle ihticâca muhâlif olan bir nahiv âlimi bilmiyoruz. Süyûtî de bu iki zâtın kanâatine tâbi olmuştur.". Bkz. Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstihlâları*, M.Yaşar Kandemir Tercümesi, Ankara 1988, s.281-287.

48. Mehmet Görmez, *Mânâ ile Rivâyet*'ten bir önceki konuda hadislerin atlatıldığı bâdirelerden *istinsah faktörünü* anlatırken, Buhârî'nin Sahîh'ini kendisinden rivâyet eden beş râviden sadece ikisinin (Ferebrî ve Nesevî) öne çıkarak diğer nüshaların unutulduğunu, hattâ Ferebrî nüshasının şöhreti nedeniyle Nesevî'yi de unuttuğunu *Fuad Sezgin*'den nakletmekte, Buhârî metninin bile aslında karmakarışık müsveddeler halinde râvilerle intikal ettiğini vurgulamaya çalışmaktadır. Rivâyet farklarını ortadan kaldırmak isteyen Yünnî (v.701)'nin bazı metinlerin irâbı konusunda nahivci *İbn Mâlik*'e danışmasını da "lafızların orijinalliği konusundaki kuşkularını o döneme kadar devam ettirinin göstergesi" olarak değerlendirmiştir. Bkz. *Metodoloji Sorunu*, s.[188-189]. *el-Câmiu's-Sahîh*'i müellifinden tahdîs eden beş râvî; Ferebrî (v.320), Nesevî (v.294), Nesevî (v.290 civarı), Bezdevî (v.329) ve Mehâmilî'dir. Beşinci râvî, Buhârî'nin Bağdad'a son gelişinde tertib edilen imlâ meclislerinde yanında Sahîh'in bir nüshası olmadan hadisleri semâ' etmiştir. Bu yüzden ondan rivâyette bulunanların nüshalarında fâhiş hatâlar vardır. Nesevî, Sahîh'in bazı bölümlerini Buhârî'den dinleyememiş, Nesevî ise dinleyemediği kısmı Buhârî'den aldığı icâzetle rivâyet etmiştir. Aralarında en güvenilir nüsha *Muhammed b. Yûsuf el-Ferebrî*'ninkidir. Ferebrî, Sahîh'in tamamını biri h.248'de Ferebrî'de, diğeri h.252'de Buhâra'da olmak üzere iki kez müellifinden semâ' etmiştir. Onun nüshası ise kendisinden dokuz râvî ile nakledilmiş, bunlar arasında en güvenilir üçü olan *Müstemlî*, *Serahsî* ve *Küşmîhenî*'nin nüshaları Hâfiz *Ebü Zerr el-Herevî*'ye intikal etmiştir. *el-Câmiu's-Sahîh*'e yazdığı şerhin baş tarafında, gerek Buhârî'nin ilk dört râvisinden, gerekse Ferebrî'nin dokuz râvisinden gelen nüshaların kendisine ulaşan rivâyet tariklerini ayrı ayrı zikreden *İbn Hacer el-Askalânî*, metinlerin zabt ve temyizi bakımından en güvenilir olan *Ebü Zerr* nüshasını esas aldığını, bununla birlikte gerektiği yerde farklılıkları tesbit için diğerlerine de işaret ettiğini belirtir. *Fethu'l-Bârî*, I/7-10. Görüldüğü üzere Buhârî metnindeki tüm farklılıklar son derece dakik bir biçimde mevcut şerhlerde kayda

midir? Hangi şartlarda câizdir, ya da değildir?" gibi sorular gündeme getirilmiş, farklı görüşler ortaya atılmıştır. Ancak, hadislerin tedvîn ve tasnifi tamamlandıktan sonra, bu tartışmaların ne kadar lüzumlu ve geçerli olduğu ayrıca tartışılmalıdır kanaatindeyiz. Nitekim

Ahmed Muhammed Şâkir de aynı düşüncededir⁴⁹. Zira sonraki dönemlerde hadisin lafzı hakkında bir tereddüt hâsıl olmuşsa, bunu ilk kaynaklara kadar geri giderek telâfi etmek mümkün olabilmıştır.

geçmiştir. İbrâhim b. Ma'kil en-Neseffî'nin nüshasındaki düzen bozukluğunu (Ferebrî'ninkine kıyasla) bizzat görmek isteyenler, onu esas alan Hattâbî'nin dört ciltlik matbû şerhini tedkik edebilirler. İbn Mâlik'in gramatik hadis tahliliyle ilgili olarak kaleme aldığı *Şevâhid* adlı eseri üzerine yazarın, bizzat mütâlaa etmeksizin yorum getirdiği görülmektedir. Bibliyografya'da adının kaydedilmemesi, kitabın kendisi tarafından hiç görülmediği izlenimini doğurmaktadır. Dr. Tâha Muhsin tahkiki ve *Irak Vakıflar Bakanlığı* tab'ıyla elimizde bulunan *Şevâhid*'in mukaddime kısmı (s.7-44), muhteviyat hakkında doyurucu bilgiler vermektedir. Buna göre; Endelüs'ten göç edip Dimeşk'e yerleşen İbn Mâlik, Lûgat ve Nahiv'de şöhret bulunca, bölgenin önde gelen muhaddisleri (başta Yünî'nî olmak üzere) kendisine gelmiş, el-Câmiu's-Sahih'de geçen müşkil lafızları onlara tadvîh ve tashih etmesini istemişlerdi. İstekleri yerine getirildi ve bu iş için 71 kez hadis meclisi toplandı. Bu meclislerde muhaddisler mutemed nüshalara bakarak hadisleri takip ediyorlar, takıldıkları lafızlarda arap dili kâidelerine göre doğru olanı İbn Mâlik onlara izah ediyordu. İbn Mâlik, üzerinde uzunca durulması gereken ve delile muhtaç olan hadisler için sonradan bu eseri te'lif etmiş, 71 mecliste ortaya koyduğu mülâhazalarını bu kitapta toplamıştır. Yazılışının en önem

li sebeplerinden biri de; nahivciler arasında ihtilafa yol açan konularda, onların itibar etmediği hadis malzemesini şevâhid olarak kullanma girişimidir. İbn Mâlik, Buhârî'nin müşkil lafızlı hadislerinin Arap dili kâidelerine uygunluğunu desteklemiş ve fasih olduklarını ispata çalışmıştır. Bkz. el-Endelüsi, Cemâlü'd-Din İbn Mâlik, *Şevâhidü't-Tadvîh ve't-Tashih li Müşkilâti'l-Câmiu's-Sahih*, Bağdad 1985, s.11-13. Müellifin eserde kendisiyle delil getirdiği ya da irâbını yaptığı hadis (metin) sayısı 180'dir. Bunlardan sadece 70 tanesi Hz. Peygamber'e aittir. 90 kadarı sahâbeden gelen mevkûf haberlerdir. Geri kalan kısmı ise hadis râvîsi olmayan farklı şahsiyetlerden aktarılan sözlerdir. Eserin isminde geçen "müşkil"; "Araplar arasındaki yaygın kullanıma muhâlif olan ve nahivcilerin uygun görmediği, şâzz addettiği veya sadece şiirde kabul ettiği türden metinler" demektir. Bu tarif ise, müellifin irâbını izah ettiği veya işkâlini düzelttiği tüm hadislere uymamaktadır. Zira eserdeki hadislerin çoğu, Araplar arasındaki genel ve sahih kullanıma uygun olup nahivcilerin doğruluğunda ihtilaf etmediği rivâyetlerdir. Bkz. a.g.e., s.14-15.

49. el-Bâisü'l-Hâsis, s.106. (فَإِنَّ هَذَا الْجَلَّافَ لَا طَائِلَ تَحْتَهُ الْآنَ)